

О. М. Вакульчик, доктор економічних наук,
завідувач кафедри обліку і аудиту Академії митної
служби України
Т. М. Чіка, аспірант, начальник довідково-бібліографічного відділу
– бібліотеки Академії
митної служби України

ЗАСТОСУВАННЯ СУЧАСНИХ ФОРМ І МЕТОДІВ НАВЧАННЯ В СИСТЕМІ БЕЗПЕРЕРВНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ПЕРСОНАЛУ МИТНИХ ОРГАНІВ

У статті обґрунтовано необхідність запровадження сучасних інтерактивних методів і технологій навчання в систему безперервної фахової підготовки персоналу митних органів з метою підвищення її ефективності. Розглянуто особливості та можливості використання методу Case study в системі дистанційного навчання, що має позитивно вплинути на якість підготовки та ефективність процесу підвищення кваліфікації митників.

В статтє обоснована необходимость внедрения современных интерактивных методов и технологий обучения в систему непрерывной профессиональной подготовки персонала таможенных органов с целью повышения ее эффективности. Рассмотрены особенности и возможности использования метода Case study в системе дистанционного обучения, что должно позитивно повлиять на качество подготовки и эффективность процесса повышения квалификации таможенников.

The problem of the implementation of the modern interactive methods and technologies into the extended professional training system of the Customs authorities' staff with a purpose of the enhancement of it efficiency is described. The features and the facilities of the Case study method applying in the distance learning system, that should have a positive effect on the quality of the training and efficiency of the vocational training of the Customs officers, are considered.

Ключові слова. Безперервна професійна підготовка, дистанційне навчання, метод Case study, персонал митних органів.

Вступ. Відомий дослідник у галузі управління П. Друкер стверджував, що в новій економіці базисним економічним ресурсом є знання, а не фінансовий капітал, природні ресурси або робоча сила: “знання стало ключовим економічним ресурсом і домінантою, і можливо, навіть єдиним джерелом конкурентної переваги” [1, 271]. Термін “економіка знань”, що був уперше використаний у 1970-х рр. Д. Беллом [2], виник в умовах поширення у світовій економіці постіндустріального спрямування, основними ознаками якого стали інтелектуалізація технологій та активне впровадження інтелектуальних ресурсів, що забезпечує зростання продуктивності праці та сприяє підвищенню конкурентоспроможності як окремого підприємства, так і країни в цілому.

Тепер конкурентні переваги компаній залежать не від розмірів і якості матеріальних активів, а від уміння створювати корпоративні знання та розпоряджатися ними, особливо під час управління великими комплексними організаціями, основним ресурсом яких є саме інтелектуальний капітал. До таких організацій можна зарахувати Державну митну службу України (далі – ДМСУ).

© О. М. Вакульчик, Т. М. Чіка, 2011

Постановка завдання. Мета дослідження – визначення складових системи безперервної професійної підготовки персоналу митних органів та обґрунтування можливих шляхів її вдосконалення за рахунок застосування інтерактивних методів у дистанційній формі навчання.

Результати дослідження. В Україні існує досить розвинена національна система підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників митної служби, яка складається з Академії митної служби України (далі – АМСУ), Хмельницького центру підвищення кваліфікації, перепідготовки працівників та кінології ДМСУ (далі – ХЦ ДМСУ), Державного науково-дослідного інституту митної справи (далі – ДНДІМС) та низки ВНЗ, з якими укладаються договори на підготовку кадрів. Розвиток економіки знань вимагає від сучасної освітньої мережі не тільки надання певного набору знань та навичок, а й формування здатності до самоосвіти, використання на практиці досягнень науково-технічного прогресу, опанування сучасних методів прийняття управлінських рішень, при цьому потрібно активізувати креативність та ініціативність особистості. Отже, якість первинної митної підготовки має бути підкріплена її постійною актуалізацією, і саме тому в умовах реформування митної системи України все більшого значення набуває підвищення ефективності системи безперервної фахової освіти.

Концепція безперервної фахової освіти вже не нова ні у світовому, ні в національному масштабі [3–5]. Зокрема, в Національній доктрині розвитку освіти, затвердженій Указом Президента України від

17.04.2002 р. № 347/2002, зазначено, що “пріоритетними напрямками державної політики щодо розвитку освіти є ... розвиток системи безперервної освіти та навчання протягом життя...”.

У своєму розвитку концепція безперервної освіти пройшла ряд етапів, причому перехід до кожного з них супроводжувався намаганням переосмислити поняття безперервності освіти. Для з'ясування змісту даної концепції доцільно окремо зупинитися на концептуальних розбіжностях традиційної та безперервної систем освіти (табл. 1).

Безперервна освіта відповідає викликам, пов'язаним із загальною тенденцією підвищення ролі і значення постійного розвитку людини у зв'язку зі швидким оновленням знань та динамічними змінами в суспільстві. Концепції безперервного навчання від традиційної системи освіти потребує застосування нових навчальних форм, методів і технологій, у тому числі для розвитку професійних знань, умінь та навичок митників.

Сучасна система безперервної професійної освіти митників в Україні комплексна – вона увібрала в себе різноманітні форми підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації персоналу митних органів (табл. 2).

За умов високих темпів розвитку функціональних можливостей і технічних характеристик комп'ютерних і комунікаційних технологій, стрімкого впровадження мережі Інтернет у навчальний процес у системі безперервного навчання особливого значення набуває сучасна дистанційна форма навчання, яка стає невід'ємним інструментом неперервного навчання, особливо післядипломної освіти.

Історично дистанційне навчання виникло в 1840 р., коли І. Пітман запропонував навчання через поштовий зв'язок для студентів Англії, а поняття “дистанційне навчання” сформулювали такі вчені, як М. Томпсон, М. Мур, А. Кларк і Д. Кіган, котрі підкреслювали основну характеристику цієї форми навчання – відокремлення вчителя від учня. Нині дистанційна освіта поширена в багатьох країнах світу, і з кожним роком її популярність зростає [6].

У науковій та методичній літературі не існує єдиного визначення для системи дистанційного навчання, скоріше існує багато підходів до розуміння цього поняття [7, 92; 8, 34]. Слід також зазначити, що поряд з терміном “дистанційне навчання” вживаються й такі терміни, як: заочне навчання, домашня освіта, самостійне вивчення, відкрите навчання, незалежне навчання, екстернат, навчання на відстані тощо. Всі вони належать до однієї проблемної області, проте мають дещо різні відтінки значень.

Таблиця 1

Розбіжності традиційної та безперервної систем освіти*

Аспект дослідження	Традиційна система освіти	Безперервна система освіти
Цілі освіти	Орієнтація на підготовку людини, яка б виконувала певну функцію в соціально-економічних умовах, що склалися на момент підготовки	Орієнтація на цілісний розвиток людини як особистості та суб'єкта діяльності протягом усього життя, а також на підвищення можливостей трудової та соціальної адаптації у світі, який швидко змінюється
Зміст освіти	Виступає як певний обсяг знань, умінь і навичок, які мають бути засвоєні учнями для подальшого застосування. Перевантажений інформаційним та фактологічним матеріалом	Передбачає наступність та багатоваріантність загальної та професійної освіти. Має випереджальний характер. Окрім знань, умінь, навичок, до змісту входить також процес і досвід їх набуття
Специфіка методів і форм освітньої діяльності	Учень – об'єкт одностороннього впливу педагога. Домінують інформаційно-репродуктивні методи навчання, які мають описовий характер. Переважно використовуються індивідуально-колективні форми організації навчання, за яких кожен учень опановує матеріал індивідуально, але з однаковим темпом для всієї групи учнів	Учень – суб'єкт навчального процесу. Педагог – організатор навчання, який забезпечує індивідуальний підхід у навчанні. Домінують продуктивні, активно-творчі методи навчання. Освіта побудована на колективно-індивідуальному принципі, за якого кожен учень має можливість рухатися вперед своїм темпом
Результат	Людина-функція	Гармонійна особистість, підготовлена до універсальної

	діяльності, яка має сформовані пізнавальні запити й духовні потреби і здатна самостійно їх задовольнити
--	---

* Складено авторами за [4, 8]

В умовах значної інтенсифікації міжнародних відносин, збільшення обсягів міжнародної торгівлі, активізації діяльності галузевих міжнародних організацій і впровадження в Україні курсу соціально-економічних реформ інформаційне навантаження на персонал митних органів постійно збільшується, а сфера їхньої відповідальності розширюється та ускладнюються. Виникає об'єктивна потреба в удосконаленні професійних знань, умінь та навичок митників. Проте, враховуючи географічну відокремленість, різномірний рівень базових знань та вікову структуру персоналу митної служби, а також підвищені вимоги з боку митної служби та світової спільноти до якості знань, важко задовольнити дану вимогу без застосування системи дистанційного навчання.

Таблиця 2

**Складові системи сучасної безперервної професійної освіти персоналу
Державної митної служби України**

№	Вид навчання	Рівень навчання	Форма	Заклад
1	Підготовка наукових та науково-педагогічних кадрів	Аспірантура	Очна/заочна, прикріплення здобувачів	АМСУ
		Докторантура		
2	Підготовка фахівців митної справи з вищою освітою	Здобуття ОКР вищої освіти	Денна, заочна	АМСУ, інші ВНЗ
3	Перепідготовка персоналу митних органів	Здобуття другої вищої освіти	Заочна, денна	АМСУ, ХЦ ДМСУ
4	Підвищення кваліфікації працівників митних органів, спеціалізованих митних установ та організацій	Навчання за професійними програмами підвищення кваліфікації	Курси підвищення кваліфікації, система дистанційного навчання	АМСУ, ХЦ ДМСУ, митні органи, ДНДІМС, ЦА ДМСУ, митні служби світу, інші міжнародні інституції
		Навчання за програмами тематичних постійних семінарів	Короткотермінові семінари з відривом від виробництва	
		Навчання за програмами тематичних короткотермінових семінарів, участь у наукових заходах	Тематичні лекції / тестування, конференції, "круглі столи", симпозиуми, робочі групи тощо	
		Стажування в митних органах, а також за кордоном	Стажування викладачів, "митниці-куратори" (в умовах відрядження в п/п)	
		Систематичне самостійне навчання	Вивчення НПА, фахової літератури тощо	
5	Стажування молодих спеціалістів, нових працівників, кадрового резерву	Набуття досвіду управлінської та практичної діяльності	Наставництво, навчання кадрового резерву	АМСУ, ХЦ ДМСУ, митні органи, ДНДІМС, ЦА ДМСУ, митні служби світу
6	Самостійне навчання посадових осіб митної служби України	Підвищення кваліфікації без відриву від роботи	Тематичне планове навчання в структурних підрозділах	АМСУ, ХЦ ДМСУ, митні органи, ДНДІМС, ЦА ДМСУ

Примітки до табл. 2:

АМСУ – Академія митної служби України;

ХЦ ДМСУ – Хмельницький центр підвищення кваліфікації, перепідготовки працівників та кінології ДМСУ;

ДНДІМС – Державний науково-дослідний інститут митної справи;

ЦА ДМСУ – центральний апарат Державної митної служби України

Зараз головні завдання дистанційного навчання митників такі:

- підвищення кваліфікації за професійними програмами;
- підвищення кваліфікації працівників митних органів без відриву від роботи;
- підвищення кваліфікації працівників, зарахованих до кадрового резерву на керівні посади;
- реалізація концепції “навчання протягом життя”, індивідуалізація навчання.

Всесвітня митна організація (далі – ВМО), єдина міжурядова організація, що спеціалізується на дослідженні проблем митної справи, у 2007 р. завершила роботу з формулювання міжнародних стандартів підготовки митників та митних посередників. Уведення цих стандартів у навчальні плани академічних установ світу гарантуватиме уніфіковані підходи до надання первинної митної підготовки. Для забезпечення безперервної актуалізації цього базового набору знань, умінь та навичок Всесвітній митний навчальний центр (World Customs Centre of Learning) (далі – Навчальний центр), який діє при ВМО, запропонував широку платформу курсів, серед яких вагоме місце посідає система дистанційного навчання [9]. Навчальний центр при ВМО є піонером у галузі прогресивних освітніх технологій мультимедійного дистанційного навчання, завдяки яким досягається якість освіти в умовах надання послуги великим контактним аудиторіям. Програму ВМО “e-learning” започатковано ще в червні 2003 р., вона увібрала найкращий світовий досвід з митної справи, який поєднала із сучасними методами викладання навчального матеріалу.

Платформа модулів “e-learning” ВМО складається з двох компонентів: системи он-лайн управління навчанням та діалогових мультимедійних модулів. Технологія доступу до модулів має два варіанти: через Інтернет та Інтранет.

Структурні компоненти кожного модуля такі [10]:

- теоретичний курс;
- дослідження конкретного прикладу (Case Study);
- контрольний тест і практичне завдання.

В Україні система дистанційного навчання митників вперше була впроваджена ХЦ ДМСУ. Спочатку елементи дистанційного навчання використовувалися в таких напрямках: для підвищення кваліфікації без відриву від роботи, самопідготовки під час навчання у відомчих навчальних закладах та самопідготовки на робочому місці [11, 94]. Однак незважаючи на значний розвиток технічного, організаційного та методичного забезпечення системи дистанційного навчання персоналу митних органів, потребує вдосконалення практичне наповнення змістовної частини навчальних модулів. Якщо в частині опрацювання теоретичного курсу та контрольних тестів накопичено й систематизовано досить багато матеріалу, то сфера розробки конкретних прикладів і практичних завдань залишається недостатньо сформованою.

Постійне підвищення вимог до якості підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників митних органів потребуватиме від творців системи дистанційного навчання впровадження більш складних програмних продуктів, які дозволять використання діалогових та “проблемних” методів навчання. Наприклад, у багатьох приватних освітніх центрах та проектах у системі дистанційного навчання поміж інших активно використовується метод Case Study (Школа бізнесу Відкритого університету / Великобританія; Міжнародний інститут менеджменту ЛІНК / РФ; освітній проект Mental Skills / РФ тощо).

Даний метод вперше застосовано в Гарвардській школі бізнесу в 1924 р., проте з часом він набув великої популярності не лише в Західній Європі, а й у всьому світі [12, 25]. Проте й зараз серед науковців триває гостра полеміка з приводу сутності методу Case Study, визначення його категоріального апарату [12–14]. Наприклад, спеціалісти ХЦ ДМСУ розглядають кейс-метод як програмно-інформаційний комплекс і дають таке визначення: “Кейс – це комплект засобів навчання, який надається слухачеві з моменту його зарахування на навчання”, тобто розглядають цей метод суто як дидактичне забезпечення для самостійної роботи [14, 54].

Узагальнюючи проведені раніше дослідження, ми пропонуємо під методом Case Study розуміти інтерактивний метод навчання, що передбачає осмислення реальної життєвої ситуації, опис якої одночасно відображає не лише конкретну практичну проблему, але й актуалізує певний комплекс теоретичних знань, які потрібно засвоїти, розв’язуючи дану проблему.

Характерною особливістю даного методу є його ефективна сполучуваність з іншими методами та технологіями навчання. У табл. 3 наведено можливості інтеграції різних методів у роботі з кейсом.

Таблиця 3*

Сполучуваність кейс-методу з іншими методами навчання

Метод, інтегрований у кейс-метод	Роль у кейс-методі
Моделювання	Побудова моделі ситуації

Уявний експеримент	Системне уявлення та аналіз ситуації
Методи опису	Опис ситуації
Проблемний метод	Уявлення проблеми, яка лежить в основі ситуації
Метод класифікації	Створення впорядкованого переліку властивостей, які утворюють ситуацію
Ігрові методи	Визначення варіантів поведінки учасників ситуації
“Мозкова атака”	Генерування ідей стосовно ситуації
Дискусія	Обмін поглядами з приводу ситуації та шляхів її розв’язання

* Складено авторами за [15].

Метод Case Study, пов’язаний головним чином з аналітично-дискусійною діяльністю учасників навчального процесу, проте завдяки сучасним інформаційним технологіям його можна використовувати в системах дистанційного навчання. Наприклад, у деяких модулях дистанційного навчання ВМО, створених для персоналу митних адміністрацій та приватного сектора, задіяного в ЗЕД, широко використовується метод Case Study для аналізу реальних життєвих ситуацій, що відбулися у світовій митній практиці (табл. 4).

На основі використання кейсів із застосуванням комунікаційних комп’ютерних мереж здійснюється викладання в навчальному центрі Lawress Hall Королівської податкової та митної служби Великобританії. Основним завданням навчальної програми Hudra, яка моделює у відеоформаті конкретні ситуації, що розвиваються за різними заздалегідь розробленими сценаріями, є покращання здатності людей приймати управлінські рішення. Навчальна програма розрахована на два тижні занять з відривом від виробництва у спеціально побудованому навчальному центрі у м. Лінкольні та призначена для підготовки лідерів і управлінців не тільки для митної служби Великобританії та інших країн, а й для системи державного управління.

Таким чином, даний метод швидко поширюється в освітньому просторі, проте при цьому виникають певні труднощі. Перш за все, вони пов’язані з поверховим ставленням викладачів до методологічної основи методу. Часто виникають ситуації, коли під використанням методу Case Study мається на увазі привнесення в навчальний процес псевдоситуацій, так званих прикладів “з життя”, коли освітня дискусія підмінюється розмовою “про життя”. Водночас даний метод може стати реальним засобом підвищення професійної компетентності викладача, способом поєднання навчального, освітнього та дослідного змісту в освіті.

Таблиця 4*

Використання методу Case Study

Назва модуля	Кількість занять у межах модуля, всього	Кількість занять у межах модуля з використанням методу Case Studies
Митний контроль	20	17
Визначення митної вартості товарів	16	6
Гармонізована система опису та кодування товарів	37	0
Поправки до Гармонізованої системи опису та кодування товарів	1	0
Тимчасове ввезення	5	0
Право інтелектуальної власності	7	5
Добросовісність	1	0
Конвенція з міжнародної торгівлі видами, що перебувають під загрозою (CITES)	6	2
Рамкові стандарти ВМО SAFE	1	0
Трансфертне ціноутворення	4	0

Правила визначення країни походження товарів	1	0
Конвенція Carnet TIR	15	0

*Складено авторами за [10].

Більшість фахівців називають декілька критеріїв, за якими можна відрізнити кейс від інших навчальних матеріалів [16, 44–47].

1. *Джерело.* Джерелом створення будь-якого кейса слугує конкретна ситуація, взята викладачем для досягнення певної мети в освітньому процесі. Матеріал для створення кейсів дає суспільне та професійне життя, яке у всьому своєму різноманітті є не лише джерелом сюжету, але й фактологічною базою кейса. Інше джерело кейса – освіта. Вона визначає цілі та завдання навчання й виховання, інтегровані в кейс-метод інші методи педагогічного процесу. Наука – це третє джерело кейсів. Вона закладає дві ключові методології, які визначаються аналітичною діяльністю та системним підходом, а також багатьма іншими науковими методами, які інтегровані в кейс та процес його аналізу.

2. *Процес відбирання.* Відбираючи інформацію для кейсів, потрібно орієнтуватися на навчальні цілі. Інформація повинна бути реальною для сфери, яку описує кейс, інакше він втратить інтерес аудиторії.

3. *Зміст* має відображати навчальні цілі. У цілому кейс має містити дозовану інформацію, яка б дозволила студентам швидко зрозуміти проблему і мати всі дані для її розв'язання. Потрібно уникати інформації, яка безпосередньо не стосується теми. Учасники процесу навчання за допомогою даного методу почуваються більш впевнено, коли вони добре знають середовище та контекст події. Позитивний ефект від розв'язання певної ситуації може бути підкріплений коментарями одного з реальних учасників події. Науковість кейсові додають статистичні матеріали, характеристики підприємства тощо. Цифрового матеріалу має бути достатньо для розрахунків.

4. *Перевірка в аудиторії.* Це апробація нового кейса безпосередньо в навчальному процесі або оцінка новою аудиторією кейса, який розглядався раніше, але для інших навчальних груп (інша спеціалізація, форма, програма навчання). Вивчення реакції на кейс необхідне для максимального навчального результату.

5. *Процес старіння.* Більшість кейсів поступово старіє, оскільки нові реалії та ситуації потребують нових підходів.

При всьому різноманітті кейсів усі вони мають типову структуру. Як правило, кейс включає в себе:

- 1) ситуацію – випадок, проблему, історію з реального життя;
- 2) контекст ситуації – хронологічний, історичний, контекст місця, особливості поведінки учасників;
- 3) коментар до ситуації від автора;
- 4) питання або завдання для роботи з кейсом;
- 5) додатки [15].

Вважається, що оптимальний обсяг кейса 8–15 сторінок тексту, що дозволяє дати як необхідну, так і достатню інформацію. Водночас кейс – це не просто вмiла розповідь за оптимальної кількості сторінок. Насамперед, це педагогічний інструмент, який використовується для певних навчальних цілей. Проблема створення кейсів з митної тематики полягає в тому, що, як правило, викладач, який обізнаний з методикою викладання та має розробляти всі складові кейсу, бути модератором під час його презентації, обговорення та висновків, практично не має доступу до інформації про конкретні життєві ситуації, які відбуваються в повсякденному професійному житті митника. Отже, система підвищення кваліфікації працівників митних органів, короткотермінових тематичних семінарів, наукових конференцій має бути використана для поєднання практичного досвіду співробітників митних органів та професійних навичок викладачів. Таке поєднання дасть ґрунтовний матеріал для створення кейсів з відповідних навчальних курсів та формування методичної бази навчання.

Висновки. У сучасних умовах в управлінні великими комплексними організаціями основним ресурсом стає інтелектуальний капітал, який залежить від уміння створювати корпоративні знання та розпоряджатися ними. Отже, якість первинної митної підготовки має бути підкріплена її постійною актуалізацією за рахунок ефективного функціонування системи безперервної фахової освіти митників, в Україні вона досить комплексна і використовує різноманітні форми підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації. Враховуючи географічну відокремленість, різномірний рівень базових знань та вікову структуру персоналу митної служби, а також підвищені вимоги з боку митної служби та світової спільноти щодо якості знань, неможливо забезпечити достатній рівень якості безперервної фахової освіти без застосування системи дистанційного навчання.

Незважаючи на значний розвиток технічного, організаційного та методичного забезпечення системи дистанційного навчання персоналу митних органів, потребує вдосконалення практичне наповнення змістовної частини навчальних модулів. Якщо в частині опрацювання теоретичного курсу та контрольних тестів накопичено й систематизовано досить багато матеріалу, то сфера розробки конкретних прикладів професійних життєвих ситуацій (кейсів) та практичних завдань залишається недостатньо сформованою.

Під методом Case Study необхідно розуміти інтерактивний метод навчання, що передбачає осмислення реальної життєвої ситуації, опис якої одночасно відображає не лише конкретну практичну

проблему, але й актуалізує певний комплекс теоретичних знань, котрі необхідно засвоїти, щоб розв'язати дану проблему.

Система підвищення кваліфікації працівників митних органів, короткотермінових тематичних семінарів, наукових конференцій має бути використана викладачами, перш за все, для поєднання практичного досвіду співробітників митних органів та професійних навичок викладачів з метою розробки кейсів з відповідних навчальних курсів та формування методичної бази навчання, яка може бути використана в системі дистанційної освіти. При цьому специфіка дистанційної форми навчання, яка передбачає переважно самостійне опанування відповідного набору знань та вмій, потребує особливої методики розробки таких кейсів.

Література

1. Друкер П. Эффективное управление. Экономические задачи и оптимальные решения / Друкер П. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2002. – 288 с.
2. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Белл Д. : пер. с англ. – М. : Academia, 1999. – 956 с.
3. Скрипчук Н. В. Формування професійної майстерності вчителя іноземної мови в системі післядипломної освіти України і Франції [Електронний ресурс] / Н. В. Скрипчук // Народна освіта : електронне наукове фахове видання. – 2007. – Вип. 1. – Режим доступу : <http://nbuv.gov.ua/e-journals/NarOsv/2007-1/07snvouv.htm>. – Заголовок з екрана.
4. Арнаутов М. И. Историко-педагогический анализ становления и развития системы непрерывного педагогического образования / М. И. Арнаутов, Н. К. Сергеев // Педагог: наука, технология, практика. – 2001. – № 2 (11). – С. 5–15.
5. Сігаєва Л. Неперервна освіта для ціложиттєвого розвитку особистості людини: історико-педагогічний аспект / Л. Сігаєва // Неперервна професійна освіта: теорія і практика. – 2008. – № 1.
6. Дистанційна освіта в країнах світу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.osvita.org.ua/distance/world/>. – Заголовок з екрана.
7. Павленко О. О. Використання дистанційного навчання в вищих навчальних закладах [Текст] / О. О. Павленко // Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”: Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2007. – № 3. – Ч. 2. – 185 с.
8. Кузьмінський А. І. Педагогіка вищої школи : навч. посіб. / Кузьмінський А. І. – К. : Знання, 2005. – 486 с.
9. Павленко О. О. Концептуальні підходи до застосування технологій відкритої освіти та дистанційного навчання в системі професійної освіти митників / О. О. Павленко // Інформаційні технології і засоби навчання: електронне наукове фахове видання [Електронний ресурс] / Ін-т інформ. технологій і засобів навчання АПН України, Ун-т менеджменту освіти АПН України ; гол. ред. В. Ю. Биков. – 2009. – № 2 (10). – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/ITZN/em10/emg.html>. – Заголовок з екрана.
10. Каталог модулів “e-learning” ВМО [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://e-learning.wcoomd.org/Hosting/catalogue/start.html>. – Заголовок з екрана.
11. Бабенко Б. Використання сучасних технологій у системі безперервної освіти працівників Державної митної служби України / Б. Бабенко // Вісник АМСУ. – 2005. – № 2 (26). – С. 93–99.
12. Gagnon, Yves-C. The case study as research method. A Practical Handbook / Yves-C. Gagnon. – PUQ, 2010. – 130 p.
13. Павленко О. О. Використання методу Case Studies у навчальному процесі із застосуванням НІТ / О. О. Павленко, Р. В. Акальмаз // Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”. Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2005. – № 2. – С. 79–85.
14. Пархоменко В. М. Розроблення програмного забезпечення системи підвищення кваліфікації персоналу митних органів України за комбінованою формою навчання (традиційна і дистанційна) / В. М. Пархоменко // Вісник Академії митної служби України. Серія: “Економіка”. – 2010. – № 2 (44). – С. 52–56.
15. Метод кейс-стади [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.nntu.science.ru/RUS/otd_sl/metod_uprav/.../keis.doc. – Заголовок с экрана.
16. Гончаров С. М. Інтерактивні технології навчання в кредитно-модульній системі організації навчального процесу : навчально-методичний посібник / Гончаров С. М. – Рівне : НУВГП, 2006. – 172 с.